

ЗАПОВІДАЛЬНИЙ ВІДКАЗ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено вивченню правової конструкції заповідального відказу, створенням якої сучасне законодавство зобов'язане римському приватному праву, де таке розпорядження було відоме під назвою "легат" (*legatum*) і породжувало сингулярне наступництво (*successiosingularis*), тобто наступництво в окремих правах, що докорінно відрізняє його від класичного універсального наступництва, притаманного спадкуванню. Встановлено, що саме в надрах римського права було розроблено деталізоване правове регулювання легатів, яке має перспективу запозичення в сучасне цивільне законодавство України. Досліджено природу заповідального відказу, який розуміється як розпорядження спадкодавця, яке міститься у тексті заповіту, за яким заповідач зобов'язує спадкоємця, призначеного цим заповітом, виконати певну дію на користь третьої особи, зазначеної в заповіті (відказоодержувача), за рахунок його спадкової частки. На підставі аналізу законодавства встановлено, що відказоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до спадкоємців за законом. Потенційно відказоодержувачем може бути призначений будь-який учасник цивільних правовідносин (ст. 2 ЦК України) з урахуванням особливостей правосуб'єктності конкретних учасників цивільних відносин. Встановлено, що заповідальний відказ належить до похідних способів правонабуття і породжує сингулярне правонаступництво. За своєю природою заповідальний відказ є одностороннім правочином і підставою виникнення зобов'язальних відносин між спадкоємцем, який обтяжений відказом, і третьою особою – відказоодержувачем. Сформульовано висновок, що в Україні визнаються лише зобов'язальні відкази, спрямовані на покладення на спадкоємця певного обов'язку (зобов'язання); у той же час підстави для виділення речових заповідальних відказів в Україні відсутні.

Ключові слова: *legatum*, відказоодержувач, заповіт, заповідач, спадкоємець.

Вступ. Однією з основних засад, на якій засновується спадкове право, є принцип свободи заповіту, за яким заповідач наділяється можливістю скласти заповіт на свій власний розсуд, вільно формулюючи його зміст, призначаючи певних учасників цивільного обороту спадкоємцями та (або) позбавляючи осіб, указаних серед потенційних спадкоємців за законом. Однак свобода заповіту не вичерпується повноваженнями заповідача щодо визначення кола універсальних правонаступників-спадкоємців. Вона істотно розширюється за рахунок надання спадкодавцеві можливості робити у заповіті й інші розпорядження, у тому числі спрямовані на визначення правового статусу третіх осіб у спадкових правовідносинах. Такими розпорядженнями виступають, насамперед, заповідальний відказ і покладання.

Актуальність дослідження обумовлюється перспективою більш активного застосування інституту заповідального відказу, історія якого налічує близько дві з половиною тисячі років. І хоча дослідження сутності заповідальних відказів ніколи не було осторонь у науці спадкового права і цьому питанню завжди приділялася певна увага в роботах Ю. О. Заїки, О. Є. Кухарева, О. П. Печеного, В. Ю. Чуйкової та ін., чимало проблем не одержало свого однозначного тлумачення в доктрині. Так само залишаються невирішеними деякі питання використання відказів у правозастосовній практиці. Імовірно, це пояснюється недостатньою популярністю заповідальних відказів та їх порівняно рідкісним використанням спадкодавцем при складанні заповіту.

Метою статті є аналіз правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням заповідального відказу, дослідження історичного розвитку цього інституту, визначення ознак, які дозволяють визначити природу і предмет заповідального відказу як підстави сингулярного правонаступництва у спадковому праві.

Об'єктом дослідження є правовідносини, які виникають у зв'язку зі спадкуванням за заповітом, у якому міститься заповідальний відказ.

Предметом дослідження є сутність конструкції заповідального відказу, особливості його правової природи й застосування в юридичній практиці.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальних (історичний, системно-структурний) і спеціально-юридичних методів (формально-юридичний, порівняльний), які у сукупності дозволили всебічно розглянути особливості правового регулювання заповідальних відказів і сформулювати відповідні узагальнення та пропозиції щодо його удосконалення.

Основні результати. Деякі особливості історичного розвитку інституту заповідальних відказів. Заповідальний відказ, або легат, не є новітньою правовою конструкцією. Як і щодо багатьох інших інститутів, детальний розробці заповідальних відказів ми зобов'язані римському приватному праву. Видатний юрист Гай у своїх Інституціях (192 р. н.е.) [1] робив застереження, основоположне і для сучасного розуміння природи легатів: "Ця частина права, здавалося б, не входить до складу запропонованої матерії (мається на увазі – спадкового права – Є. Р.). Але, коли ми вже вели мову про заповіти та спадкоємців, які призначаються за заповітом, то небезпідставно після цього можливо обговорити цей об'єкт правового регулювання" (Гай. 2. 191). Таким чином, Гай звернув увагу на **подвійність правової природи легатів (заповідальних відказів)** і підкреслював їх особливе місце серед відносин, що регулювалися спадковим правом: не будучи за своєю природою спадковими, вони тим не менш нерозривно з ним пов'язані, адже виникають на підставі заповіту й виконуються універсальним спадкоємцем, призначеним волею заповідача, а тому є предметом регулювання та об'єктом дослідження саме спадкового права.

Із часів римського права легати розглядаються як частина сингулярного правонаступництва, тобто наступництва не в усій сукупності прав та обов'язків спадкодавця, а в окремих правах (*successiosingularis*). Таке правонаступництво безпосередньо ґрунтувалося на **легаті**, який

був вельми популярним у римському суспільстві й одержав деталізоване правове регулювання (D. 30-36). Легатом визнавалося розпорядження заповідача, яке він залишав третій особі, зазначений у заповіті (легатарію), окреме речове право чи визначена кількість речових прав, або покладав на спадкоємця за заповітом обов'язок виконати певну дію чи низку дій за рахунок заповідаючого майна на користь легатарія.

Легатом визнавалося одне із розпоряджень заповідача, яке він установлював за рахунок спадщини – певне право на користь третьої особи, зазначеної у заповіті – легатарія. Дієслово "legare", від якого походить термін "легат" (legatum), у римських текстах використовувалося для позначення відносин стосовно розпорядження майном (напр., Гай. 2. 224).

Легати належать до одного з найпопулярніших і ретельно розроблених інститутів римського спадкового права. **Предметом заповідальних розпоряджень у вигляді легатів** могло бути надання легатарієві прав на тілесні або безтілесні речі, що входили до складу спадщини: право власності (I. 2. 20. 4; 2. 20. 17; 2. 20. 18), право пекулія (I. 2. 20. 20), права вимоги (I. 2. 20. 21), право узурфрукта (D. 7. 1. 3 pr.), прощення боргу легатарія, який існував перед заповідачем (I. 2. 20. 13). Показово, що за легатом можна було відказати навіть право на річ, яка належала не спадкодавцеві, а третій особі. У такому разі спадкоємець, обтяжений легатом, зобов'язаний був викупити річ і передати її у власність легатарія, а якщо це виявилось неможливим – сплатити її вартість (I. 2. 20. 4). Предметом легату могло бути і майбутнє майно, не існуюче на час видання розпорядження, зокрема плоди, доходи, дітина, яку мала народити рабиня (Гай 2. 203; I. 2. 20. 7).

Існувало кілька видів легатів, серед яких варто виділити два основні:

а) **віндикаційний легат (legatum per vindicationem)**, на підставі якого на користь легатарія встановлювалося речове право – право власності або сервітутне право, яке виникало у легатарія, імовірно, з моменту прийняття спадкоємцем спадщини, обтяженої легатом (Гай 2. 194). У випадку порушення права легатарія захищалися віндикаційним позовом.

Явним недоліком віндикаційного легату була "автоматичність" виникнення речового права в легатарія незалежно від його волі й від того, чи знав він про наявність такого легату. Ця проблема у підсумку не могла не призвести до поступового зменшення випадків застосування віндикаційного легату;

б) **зобов'язальний легат (legatum per damnationem)**, який покладав на спадкоємця обов'язок виконати те, що було передбачено заповітом на користь третіх осіб. Своє право легатарій міг реалізувати (захистити) за допомогою особистого (зобов'язально-правового) позову.

Схожим за природою на легати був **фідеїкоміс (fideicommissum)**, тобто неформальне і спочатку не забезпечене захистом розпорядження спадкодавця, яке могло бути звернене як до спадкоємця за заповітом, так і за законом або до сторонньої особи, виконати яку-небудь дію за рахунок спадщини після смерті спадкодавця. У візантійський період розвитку приватного права фідеїкоміси зливаються з легатами.

Будучи націленим на якомога повніше задоволення інтересів спадкодавця-власника, цей принцип мав і негативний ефект, адже дозволяв заповідачеві призначати спадкоємця суто номінально, обтяжуючи всю спадщину легатами на користь іншої особи, яка реально і

ставала його правонаступником. З іншого боку, спадкоємцям було не вигідно приймати спадщину, якщо її актив нівелювався виконанням розпоряджень на користь третіх осіб, що призводило до безсуб'єктності спадщини – явища небажаного і не вигідного для держави в усі періоди розвитку.

Для подолання цих недоліків поступово були запроваджені **обмеження свободи легатів**. Підсумкові обмеження свободи легатів призвели до прийняття *lex Falcidia* (40 р. до н. е.), яким дозволялося залишати за заповітом не більш ніж $\frac{3}{4}$ частки у спадщині; відповідно, не менше $\frac{1}{4}$ частки мало бути залишено призначеному в заповіті спадкоємцеві (т. зв. "Фальцидієва чверть") (Гай 2. 224 – 2. 226).

Зауважимо, що в римському праві, яке регулювало відносини за участю легатарія більш якісно, ніж чинне українське законодавство, була сформульована величезна кількість положень правового регулювання відказів, невідомих сучасному вітчизняному законодавству. Серед них:

по-перше, про можливість установлення умовних легатів, тобто таких, які укладалися з відкладаючою умовою, з настанням якої виникало право відказоодержувача (приміром, виникнення у легатарія права на житло, яке належало спадкодавцеві, якщо він не мав свого житла);

по-друге, про право заповідача в односторонньому порядку відкликати легат, не зачіпаючи при цьому юридичної сили інших заповідальних розпоряджень. Тим самим поступово утверджувався принцип щодо права укладача односторонньої угоди на відмову від неї;

по-третє, про обмеження свободи легатів Фальцидієвою чвертю (*quarta Falcidia*), у той час як чинне спадкове законодавство ніяк не обмежує свободи легатів, дозволяючи виконанням легату вичерпати вартість спадщини повністю.

У сучасному законодавстві конструкція легату стала основою для формування норм про заповідальний відказ (ст. ст. 1237-1239 ЦК України), а також про покладання (ч. 2 ст. 1240 ЦК України).

Правова природа заповідального відказу. Отже, сутність і особливості заповідального відказу полягає в тому, що з усієї сукупності відносин зі спадкування на користь конкретної третьої особи або осіб (відказоодержувачів) установлюється окреме право (у виключних випадках – їхня сукупність, але ніколи – всі права), зміст якого є чітко визначеним: передання майна у власність, надання права користування майном, сплата грошової суми тощо. Виконання відказу покладається на спадкоємця за заповітом згідно з волею спадкодавця.

У науці традиційно вважається, що заповідальний відказ породжує для відказоодержувача **відносини сингулярного правонаступництва**, характер якого є принципово відмінним від правонаступництва універсального (правонаступництва спадкоємця), оскільки до відказоодержувача переходить окреме право або права, зміст яких визначається у заповідальному розпорядженні спадкодавця. "Сингулярне наступництво", – зазначав К. Анненков, – "полягає в тому, що особа отримує якесь окреме право з майна померлого, причому за борги його ця особа за загальним правилом не відповідає [...]". Таке сингулярне наступництво настає у випадку особливого розпорядження спадкодавця, яке іменується **легатом або відказом**" [2, с. 1-2].

Більше того, особливості правового регулювання відказу як основного випадку сингулярного правонаступ-

ництва у спадковому праві дають підстави деяким дослідникам, у тому числі автору цієї статті, виділити основні ознаки такого правонаступництва, а саме:

- по-перше, сингулярне правонаступництво **не може існувати окремо від універсального**, оскільки воно виникає лише після реалізації універсальним наступником (спадкоємцем) волі, спрямованої на прийняття спадщини;
- по-друге, сингулярне правонаступництво є **опосередкованим**, адже окреме право зі складу спадщини переходить до уповноважених осіб не від спадкоємця безпосередньо, а від спадкодавця;
- по-третє, на відміну від універсального, сингулярне правонаступництво виникає **тільки за однією підставою** – заповітом, оскільки його виникнення зумовлюється наявністю в заповіті особливих розпоряджень спадкодавця;
- по-четверте, предметом сингулярного правонаступництва є **окреме право (рідше – певна їхня сукупність)**, причому зміст цих прав є завжди чітко визначеним наперед;
- як правило, ним **установлюються нові**, не існуючі стосовно сингулярного правонаступника за життя спадкодавця, **відносини (права відказоодержувача)**;
- сингулярне наступництво має властивість **збереження деяких особистих майнових відносин**, у яких перебував померлий, наприклад, право користування житловим приміщенням;
- у плані сингулярного наступника **розповсюджуються не всі, а лише деякі інститути, притаманні універсальному спадковому правонаступництву** (приміром, усунення від права на спадкування) [3, с. 58-59].

Водночас висновок щодо розуміння правової природи заповідального відказу як виду сингулярного наступництва у спадковому праві [4, с. 131; 133; 5, с. 17, 20, 146; 6, с. 1039, 1040; 7, с. 187] піддається критиці окремими авторами. В радянській доктрині правонаступництва зазначалося, що між відказоодержувачем і спадкодавцем не виникає відносин правонаступництва, адже обов'язок із виконання відказу з'являється у спадкоємця вперше, а не переходить до нього від спадкодавця. При цьому автор порівнював правове положення легатарія зі статусом вигодонабувача за договором страхування життя, оскільки і той, і інший набувають право вимоги, яке з'являється у них уперше, а не переходить від іншої особи].

Продовження такого підходу спостерігається і в сучасній доктрині. Указується, що набуття легатарієм права на підставі заповідального відказу або взагалі не може розцінюватись як випадок правонаступництва, у тому числі спадкового, або є правонаступництвом відказоодержувача не стосовно спадкодавця, а щодо спадкоємця; заповідальний відказ являє собою швидше обтяження спадкової частки виконанням за рахунок спадщини і в межах її вартості якого-небудь обов'язку майнового характеру, аніж правонаступництво; відсутність правонаступництва обумовлюється також тим, що кредитори спадкодавця за недостатності спадкового майна для задоволення їхніх вимог мають право звернутися до відказоодержувача з позовом, що впливає не із зобов'язань спадкодавця, а з набуття відказоодержувачем майна без достатніх правових підстав. Узагальнення подібних думок було зроблено О. Є. Кухаревим, який, не вважаючи заповідальний відказ випадком сингулярного правонаступництва, наводить два аргументи: 1) предмет легату переходить до відказоодержувача не від спадкодавця, а від спадкоємців; 2) обов'язок виконання відказу виникає у спадкоємця вперше, а не переходить до нього від спадкодавця в порядку правонаступництва [8, с. 124].

На наш погляд, навіть не заглиблюючись у правову природу правонаступництва в цілому й сингулярного правонаступництва зокрема, слід визнати, що зазначені позиції не є перспективними з наукової позиції: позбавивши правовідносин, які виникають на підставі заповідального відказу правонаступницького характеру, ми тим самим залишаємо цю правову конструкцію без пояснення.

Крім того, аналіз законодавства дозволяє стверджувати про поширення на заповідальному відказі деяких норм, які регулюють класичні спадкові відносини щодо універсального переходу майна від спадкодавця до спадкоємця. Поряд зі ст. ст. 1237-1239, ст. 1271, ч. 4 ст. 1275 ЦК України, спеціально присвяченим регулюванню відносин за участю відказоодержувача, правовий статус останнього визначається також застосуванням правил, розрахованих на визначення статусу універсального правонаступника (спадкоємця). Ч. 6 ст. 1224 ЦК України передбачає поширення її положень, які головним чином спрямовані на визначення підстав усунення від спадкування, на відказоодержувачів. На наш погляд, за відсутності протилежного правила, суб'єктивне право вимоги відказоодержувача до спадкоємця втрачається як за наявності підстав, зазначених у ч. 1 та 2 цієї статті, які розраховані на всіх спадкоємців, так і підстав, перерахованих у частинах 3-5, які поширюються на спадкоємців за законом. Другим прикладом є норма ч. 2 ст. 1241 ЦК України про те, що до обов'язкової частки у спадщині зараховується, у тому числі, і вартість заповідального відказу, установленого на користь обов'язкового спадкоємця.

Нарешті, до відказоодержувача в порядку похідного правонабуття (правонаступництва) можуть перейти і деякі обов'язки (обтяження), які мав заповідач щодо предмета відказу. Наприклад, якщо предметом відказу є річ, що перебуває в заставі, то з огляду на ст. 27 Закону України "Про заставу" від 02 жовтня 1992 р. [9] до відказоодержувача разом із правом на цю річ перейдуть і обов'язки щодо неї, які випливають із договору застави, укладеного померлим спадкодавцем. Реалізація цієї норми була б неможливою, якби відказоодержувач набував право на підставі відказу не в порядку правонаступництва, тобто похідного правонабуття, а в порядку первісного правонабуття, коли немає зв'язку між правами і обов'язками попереднього й нового суб'єкта.

Заповідальний відказ, безперечно, є **одностороннім правочином**, установлення якого залежить винятково від волі заповідача. Особливість заповідального відказу як одностороннього правочину обумовлюється тим, що відказ водночас міститься в іншому односторонньому правочині – заповіті, адже заповіт – єдина форма, де втілюється волевиявлення спадкодавця щодо заповідального відказу.

Своєрідність заповідального відказу полягає також і в тому, що він як інститут спадкового права по суті породжує **зобов'язальні відносини** між спадкоємцем за заповітом, частка якого обтяжена відказом, та відказоодержувачем. Зазначене підтверджується і текстом закону, де йдеться про наділення відказоодержувача "правом вимоги до спадкоємця" (ч. 4 ст. 1238 ЦК України), яке є зобов'язальним правом. Тим самим зі смертю заповідача відказоодержувач не отримує автоматично ані права власності, ані права користування, ані якогось іншого речового права, а лише має можливість вимагати передачі цих прав від спадкоємця. Таким чином в Україні законодавчо визнається лише зобов'язальний легат, у той час як підстави для застосування віндикаційного (речового) легату відсутні.

Ця думка не повинна піддаватися сумніву з огляду на речовий характер прав, які легатарій набуває внаслідок виконання спадкоємцем певних дій, що становлять предмет заповідального відказу. Дійсно, відказ пов'язаний із речовими правовідносинами, оскільки його виконання може бути підставою для виникнення у третьої особи, на користь якої він установлений, речових прав. Більше того, за змістом норми абзацу 1 ч. 1 ст. 1238 ЦК України, якщо на спадкоємця, до якого переходить житлове приміщення, покладено зобов'язання про надання відказоодержувачу права довічного користування цим приміщенням, то при наступному переході права власності на житло право довічного користування триває. Оскільки в даному випадку виявляється один із основних принципів речового права – принцип слідування, що полягає у збереженні обтяження щодо речі при зміні власника, наведене правило на перший погляд нібито можна вважати законодавчим прикладом речового відказу.

Однак при встановленні речового заповідального відказу легатарій набуває право, що становить його зміст (автоматично зі смертю заповідача). Поведінка спадкоємця в цьому випадку не є передумовою для повної реалізації прав відказоодержувача. І хоча правова природа зобов'язального відказу у вітчизняному законодавстві зовнішньо не зовсім точно ілюструється вказівкою ч. 1 ст. 1238 ЦК України про те, що його предметом є "передання відказоодержувачеві у власність [...]", системне тлумачення цієї норми, у сукупності з частинами 2–4, в яких постійно підкреслюється існування обов'язку спадкоємця щодо виконання відказу, яскраво й однозначно дозволяє охарактеризувати природу відказів як зобов'язальну та одночасно усуває будь-які сумніви щодо існування речових відказів. Не випадково норма абзацу 1 ч. 2 ст. 1238 ЦК України вказує про збереження чинності правом користування житлом лише у разі наступної зміни їх власника, тобто лише після того, як відказ буде виконано спадкоємцем. Таке регулювання обумовлене тим, що право на предмет відказу не надається відказоодержувачу безпосередньо, а існує лише у вигляді зобов'язання, яке покладається заповідачем на спадкоємця.

Розуміння легату як підстави для виникнення зобов'язальних відносин між відказоодержувачем і спадкоємцем спостерігається і в судовій практиці, нечисленній у цій категорії справ. Зокрема, проаналізувавши відносини, що регулюються ст. ст. 1237, 1238 ЦК України, суд зазначив, що "між відказоодержувачем і спадкоємцем за заповітом, частка якого обтяжена відказом, установлюються зобов'язальні відносини, змістом яких є право вимоги кредитора (відказоодержувача) до боржника (спадкоємця)" [10]. Надалі до спірних відносин суд застосував норми зобов'язального права, у тому числі ті, що регулюють принципи й порядок виконання цивільно-правових зобов'язань (ст. ст. 526, 527 ЦК України).

У деяких випадках відказоодержувачі, чиї вимоги не були задоволені, ставлять перед судом питання не лише про виконання самого відказу, але й про застосування до спадкоємця засобів цивільно-правової відповідальності, аналогічних тим, які покладаються на боржника за зобов'язанням. Приміром, особа, призначена відказоодержувачем у заповіті, звернулася з позовом до спадкоємця за заповітом про стягнення заборгованості за заповідальним відказом. Позивач посилалася на те, що на її користь був установлений відказ у вигляді довічного надання їй права користування житловим будинком, що перейшов до спадкоємця, а також довічного забезпечення її готівковими коштами в розмірі мінімальної заробітної плати кожного місяця. У зв'язку з невиконанням відказу

в частині забезпечення її готівковими коштами, позивач вимагала стягнути суму боргу за весь термін прострочення, з урахуванням індексу інфляції, трьох відсотків річних від простроченої суми (ч. 2 ст. 625 ЦК України), а також відшкодувати завдану їй моральну шкоду (ст. 1167 ЦК України). Позов було задоволено частково. На відповідача було покладено обов'язок сплатити основну суму боргу; вимоги щодо застосування індексу інфляції, відсотків річних і відшкодування моральної шкоди були залишені без задоволення [11].

Підставою відмови у задоволенні позову в частині застосування відповідальності за порушення боржником зобов'язання стало "недоведення позивачкою вини відповідача в порушенні зобов'язання за заповідальним відказом", адже за матеріалами справи протягом певного періоду після смерті спадкодавця позивачка відмовлялася отримувати кошти, які надходили від відповідача, у тому числі поштовими переказами. Зауважимо, що оскільки на відносини між спадкоємцем, обтяженим обов'язком щодо виконання легату, та відказоодержувачем поширюються норми зобов'язального права, а ч. 1 ст. 625 ЦК України встановлює відповідальність боржника за невиконання грошового зобов'язання незалежно від його вини, аргументи суду виглядають спірними, принаймні щодо звільнення спадкоємця від обов'язку мати негативні наслідки, зазначені в ч. 2 ст. 625 ЦК України. Безперечно, окреме обґрунтування потрібно було б віднайти і для пояснення відсутності права позивачки на відшкодування моральної шкоди.

За ч. 2 ст. 1237 ЦК України **відказоодержувачами** можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до спадкоємців за законом. Потенційно відказоодержувачем може бути призначений будь-який учасник цивільних правовідносин (ст. 2 ЦК України). Однак при цьому слід ураховувати особливості правосуб'єктності конкретних учасників, цілі їх участі в цивільних правовідносинах тощо. Приміром, очевидно, що немає сенсу встановлювати виникнення права користування житлом на користь держави або іншого публічно-правового утворення, утверджувати право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) на користь юридичної особи, яка є фінансовою установою тощо.

Чимало авторів переконані в тому, що спадкодавець може встановити легат також на користь особи, яка зачата за його життя й народиться після його смерті [7, с. 188; 12, с. 179]. Імовірно, зазначені автори доходять такого висновку, застосовуючи аналогію між статусом відказоодержувача та спадкоємця. Можливість призначення спадкоємцем зачатої за життя спадкодавця і народженої після його смерті особи (т. зв. насцитуруса) закріплена в ч. 1 ст. 1222 ЦК України, але це не означає існування аналогічної можливості і щодо відказоодержувача. Відказоодержувач – не спадкоємець, адже він є сингулярним правонаступником спадкодавця стосовно визначеного наперед кола прав, тому аналогія в цьому випадку не вбачається коректною. Не випадково ч. 4 ст. 1238 ЦК України пов'язує момент виникнення права вимоги відказоодержувача з часом відкриття спадщини. Ця норма не може бути реалізована у разі призначення легатарієм насцитуруса, якщо тільки він не народиться в один день з відкриттям спадщини. Крім того, якби спадкодавець справді міг зобов'язати спадкоємця легатом щодо насцитуруса, це неодмінно знайшло б продовження в інших нормах, покликаних гарантувати здійснення прав такої особи. Зокрема, правовий статус насцитуруса-спадкоємця гарантований нормою абзацу 1 ч. 2 ст. 1298 ЦК України, яка забороняє здійснювати

розподіл спадщини і видачу свідоцтва про право на спадщину до народження дитини. Щодо насцитуруса як потенційного відказоодержувача – законодавство не містить жодної норми, що може означати тільки відсутність у нього відповідного статусу. Та й сама потреба в наданні заповідачу права призначати насцитуруса відказоодержувачем навряд чи існує, адже в нечисленних випадках учинення легату цією особою призначається переважно той, кого із заповідачем пов'язують сімейні, родинні, товариські відносини, тобто особа, чії звички, характер, потреби і т. д. добре відомі заповідачу.

Закон не передбачає окремої норми, яка б дозволяла заповідачу призначати іншого відказоодержувача на випадок, якщо відказоодержувач, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини (ст. 1239 ЦК України), відмовиться від прийняття відказу (ст. 1271 ЦК України) або втратить належне йому право вимоги згідно зі ст. 1224 ЦК України (**підпризначати відказоодержувача**). Право підпризначати застосовується лише щодо спадкоємців за заповітом (ч. 1 ст. 1244 ЦК України) і не поширюється на відказоодержувачів.

Предмет заповідального відказу визначається нормою ч. 1 ст. 1238 ЦК України доволі складно. Ним "може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини". Формулювання даної норми викликають низку заперечень і залишають нез'ясованими кілька питань.

По-перше, не зовсім точно відображає природу відказів позначення їх терміном "передання". Насправді, жодного права відказоодержувачеві заповідач не передає, та й не здатен це зробити не лише внаслідок того, що з об'єктивних причин не може виконати своє розпорядження самостійно, але й у результаті відсутності законодавчих підстав для існування в Україні речових легатів. Якщо в межах останнього виду легатів заповідач має право встановити автоматичну появу, перехід речового права до відказоодержувача незалежно від волі або дій спадкоємців, то зобов'язальний відказ, навпаки, передбачає його виконання лише за умови прийняття спадщини спадкоємцем (співвідношення речових і зобов'язальних відказів та підстави відсутності перших в Україні розглянуті вище). Незважаючи на те, що правове регулювання відказів здійснюється цілою низкою норм (ст. ст. 1237-1239 ЦК України), у них відсутнє універсальне для відказів правило, яке б установлювало, що відказ є зобов'язком (зобов'язанням), яке за волею заповідача покладається на спадкоємця. Лише в ч. 2 ст. 1238 ЦК України, уперше й востаннє, згадується про відкази у вигляді покладення на спадкоємців зобов'язку надати відказоодержувачу право користування нерухомим або рухомим майном. Проте ця норма не має загального характеру, адже відображає особливості лише одного з видів відказу.

Таким чином, природа відказів значно точніше ілюструвалася б вказівкою закону щодо права заповідача покладати на спадкоємця або спадкоємців за заповітом зобов'язку вчинити певну дію (дії) за рахунок спадщини на користь третьої особи (відказоодержувача). Прийнятним є підхід, закладений у ЦК Азербайджанської Республіки [13], у якому на початку нормативного регулювання легатів, у ст. 1205, дається їхнє легальне визначення-розуміння: "Заповідач може покласти на спадкоємця виконання за рахунок спадщини якого-небудь зобов'язання на користь однієї або кількох осіб (заповідальний відказ-легат)". Після такої загальної вступної норми стає зрозумілим і зміст інших норм щодо відказів, зокрема, ст. 1206

про предмет легату, яка хоча прямо і не згадує про те, що виконання легату здійснюється через перехід спадщини до спадкоємця (у ній також міститься формулювання "передання речей, прав"), проте зі змісту попередньої статті такий висновок є очевидним.

По-друге, предметом заповідального відказу "може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі". Стилістично не найкращим убачається використання словосполучення "може бути", адже воно не дозволяє зрозуміти, чи може спадкодавець зобов'язувати спадкоємця за заповітом до вчинення на користь відказоодержувача інших дій, крім передачі права власності або іншого речового права. Єдиним законодавчим прикладом відказу залишається надання відказоодержувачу права користування майном. Імовірно, на спадкоємця може бути покладений зобов'язок придбати певну річ з метою наступної передачі її відказоодержувачу у власність або на іншому речовому титулі, так само як і зобов'язок відчужити певне майно з метою наступної передачі відказоодержувачу грошової суми. Однак ще більша кількість потенційних розпоряджень спадкодавця опиняються поза законодавчим регулюванням. Наприклад, не відомо, чи може заповідач покладати на спадкоємця зобов'язок надати відказоодержувачу послуги, виконати на її користь роботи, зобов'язати укласти договір з відказоодержувачем або на користь відказоодержувача як третьої особи, передати йому інші майнові права, які входять до складу спадщини, крім речових (права вимоги, права інтелектуальної власності), зобов'язувати спадкоємця простити борг відказоодержувача, який утворився перед спадкодавцем і перейшов до спадкоємця у спадщину у вигляді права вимоги.

Зауважимо, що деякі автори є прихильниками широкого переліку дій, які можуть покладатися на спадкоємця, частка якого обтяжена відказом. Зокрема, Ю. О. Заїка вважає, що "спадкодавець може вимагати від спадкоємця на користь відказоодержувача будь-яких дій майнового характеру, звичайно за умови, що вони не суперечитимуть закону, моралі та будуть здійсненними" [4, с. 132]. На наш погляд, при визначенні того, чи можуть певні дії бути предметом відказу, слід усе ж таки відштовхуватись від положень чинного законодавства. Право на заповідальний відказ – суб'єктивне право, яке надається заповідачу законом і межі якого також визначаються законом. Зміст і обсяг такого права не є безмежними, принаймні, упевнено стверджувати щодо здатності окремих розпоряджень бути предметом відказу можна лише тоді, коли вони прямо зазначені в законі. Останній же як предмет відказу прямо згадує лише речові права. Проаналізована нами судова практика також не дає можливості навести широкий перелік дій, якими може обтяжуватися частка спадкоємця за заповітом. Переважно заповідач покладає на спадкоємця зобов'язки щодо: 1) надання відказоодержувачу права користування житлом (іноді – довічне); 2) одноразової або періодичної виплати грошових коштів, визначених у твердій сумі, у відсотках від вартості спадкового майна або коштів, вирученої від продажу частини спадкового майна; 3) установаження на користь відказоодержувача зобов'язку спадкоємця стосовно надання йому довічного утримання.

Крім того, юридично неграмотним в аналізованій частині норми є вказівка на те, що "майнове право або річ" може передаватися відказоодержувачеві "у власність або за іншим речовим правом". Об'єктами права власності, як і інших речових прав, як відомо, виступають речі, а не майнові права. Самі ж речові права, безумовно,

мають майновий характер. Тому наведений уривок слід розуміти таким чином: спадкоємець може бути зобов'язаним на користь відказоодержувача щодо передання йому речі на праві власності в користування або на іншому речовому титулі. Із цього випливає, що предметом відказу можуть бути лише розпорядження майнового (речового) характеру.

По-третє, тлумачення потребує також положення про те, що предмет заповідального відказу – це право (вказівка на річ є недоречною), яке "входить або не входить до складу спадщини". Це означає, що за допомогою відказу заповідач може передбачити виникнення або збереження для третьої особи таких прав, які не здатні успадковуватись, тобто переходити до універсальних спадкоємців. Прикладом є надання третій особі права на користування майном згідно з ч. 2 ст. 1238 ЦК України. До спадкоємця не переходить окреме право на користування майном. Дане право є елементом більш широкого за своїм змістом речового права – права власності, яке і є об'єктом спадкового наступництва.

Якщо ж на користь відказоодержувача встановлене право, аналогічне тому, яке переходить до спадкоємця (напр., спадкоємець зобов'язаний передати право власності на успадковане майно), таке майно підпадає під поняття того, яке "входить до складу спадщини".

Щоправда, у літературі існує також інше розуміння норми про право заповідача передати відказоодержувачу право за межами спадщини. Деякі автори вважають, що тим самим закон надає заповідачеві право розпорядитись тим майном, яке йому не належить, зокрема, покласти на спадкоємців обов'язок передати у власність відказоодержувача майно, яке належить їм на підставах, не пов'язаних із спадкуванням, наприклад, зобов'язати спадкоємця передати третій особі право власності на річ, що належить йому не на підставі спадкування [8, с. 121; 14, с. 969]. Оскільки заповідальний відказ нерозривно пов'язаний зі спадкуванням, він виникає лише у разі, коли існує універсальне спадкове наступництво, обтяжує спадкову частку спадкоємця і виконується лише на основі та за рахунок спадщини (спадкового активу) після задоволення вимог кредиторів (ч. 3 ст. 1238 ЦК України). Ми не можемо погодитися з наведеною позицією. Наділення заповідача правом визначати подальшу долю іншого майна, крім спадкового, суперечить не тільки сутності заповідального відказу, але й центральним засадам здійснення права власності.

Висновки. Дослідження особливостей природи та правового регулювання заповідального відказу дозволяє зробити такі узагальнення:

1) заповідальний відказ є давньою правовою конструкцією, історія якої сягає ще римського приватного права, у якому були створені два види легатів, залежності від того, яке право встановлювалося на користь легатарія з відкриттям спадщини: речовий (віндикаційний) і зобов'язальний (особистий);

2) юридична природа заповідального відказу характеризується такими ознаками: 2.1) породжує для відказоодержувача відносини сингулярного правонаступництва; 2.2) є одностороннім правомочим, який утілює в собі волю заповідача; 2.3) породжує зобов'язальні відносини між спадкоємцем за заповітом, частка якого обтяжена відказом, та відказоодержувачем;

3) відказоодержувачем може бути призначений будь-який учасник цивільних правовідносин (ст. 2 ЦК України), з урахуванням особливої правосуб'єктності конкретних учасників, цілей їхньої участі в цивільних правовідносинах;

4) аналіз предмета заповідального відказу, передбаченого ч. 1 ст. 1238 ЦК України, свідчить про обмеженість кола дій, виконання яких може покладатися на спадкоємця, частка якого обтяжена відказом. Єдиним законодавчим прикладом відказу залишається надання відказоодержувачу права користування майном. Автор доходить висновку про те, що на спадкоємця може бути покладений обов'язок придбати певну річ з метою наступної передачі її відказоодержувачу у власність або на іншому речовому титулі, так само як і обов'язок відчужити певне майно з метою наступної передачі відказоодержувачу грошової суми. Дослідження судової практики також не дає можливості навести широкий перелік дій, якими може обтяжуватися частка спадкоємця за заповітом.

Список використаних джерел

1. Институции Гая. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – Москва: Зерцало, 1997. – С. 16–151.
2. Анненков К. Система русского гражданского права. Т. VI. Право наследования / К. Анненков. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – 526 с.
3. Рябоконт' Є. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: монографія / Є. О. Рябоконт'. – Київ: Віпол, 2002. – 266 с.
4. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія / Ю. О. Заїка. – 2-е вид. – Київ: КНТ, 2007. – 288 с.
5. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс (проблемы теории и практики) / П. С. Никитюк. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 258 с.
6. Рябоконт' Є. О. Загальні положення про спадкування. *Цивільне право України. Особлива частина: підручник* / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – 3-тє вид. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. Глава 84. – С. 1020-1041.
7. Спасибо-Фатеева І. В. Поняття заповідального відказу. *Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, міністерства юстиції, науковців, фахівців)*. Т. 12: Спадкове право / І. В. Спасибо-Фатеева, В. Ю. Чуйкова / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Харків: ФО-П А. А. Колісник, 2009. – С. 186–188.
8. Кухарев О. Є. Спадкове право України: підручник / О. Є. Кухарев. – Київ: Алерта, 2020. – 362 с.
9. Про заставу. Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2654–XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text> (дата звернення 13.02.2023).
10. Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 29 липня 2011 р. у справі № 2-2454/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17859778> (дата звернення 13.02.2023).
11. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 6 березня 2007 р. у справі № 2-247/07 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/946675> (дата звернення 13.02.2023).
12. Баранник Н. М. Наследство. Наследники. Наследование: учеб.-практ. пособ. / Н. М. Баранник, А. П. Синельник. – Харьков: Эспада, 2004. – 192 с.
13. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики (от 28 декабря 1999 г.) № 779-IQ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420111 (дата звернення 13.02.2023).
14. Фурса С. Я. Спадкування за заповітом. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т.* / С. Я. Фурса. – 4-е вид., перероб. і доп. / відп. ред. О. В. Дзери. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. – Т. II. Гл. 85. – С. 961–997.

References

1. Ynstytutsyy Haia (1997). Pamyatnyky rym'skoho prava: Zakony XII tablyts. Ynstytutsyy Haia. DyhestyYustynyana. Moskva: Zertsalo, 1997. S. 16-151 (in russian).
2. Annenkov K. (1902). Systema russkoho hrazhdanskoho prava. T. VI. Pravonasledovaniya. Sankt-Peterburh: Typ. M. M. Stasiulevycha. 526 s. (in russian).
3. Riabokon' Ye. O. (2002) Spadkove pravovidnoshennia v tsyvil'nomu pravi. Monohrafiia. Kyiv: Vipol. 266 s. (in Ukrainian).
4. ZaikaYu. O. (2007). Spadkove pravo v Ukraini: stanovlennia i rozvytok: monohrafiia. 2-e vyd. Kyiv. 288 s. (in Ukrainian).
5. Nykytiuk P. S. (1973). Nasledstvennoe pravo y nasledstvennyy protsess (problemyteoryy y praktyky). Kyshynov: Shtyynsa. 258 s.
6. Riabokon' Ye. O. (2010). Zahal'ni polozhennia pro spadkuvannia. Tsyvil'ne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna: pidruchnyk / za red. O. V. Dzery, N. S. Kuznietsovoi, R. A. Majdanyka. 3-tie vyd. Kyiv: Yurinkom Inter. Hlava 84. S. 1020-1041. (in Ukrainian).

7. Spasybo-Fatieieva I. V., Chujkova V. Yu (2009). Poniattia zapovidal'-noho vidkazu. Tsyvil'nyj kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyj komentar (poiasnennia, tlumachennia, rekomendatsii z vykorystanniam pozytsij vyschykh sudovykh instantsij, ministerstva iustytisii, naukovtsiv, fakhivtsiv.). T. 12: Spadkove pravo / Za red. I. V. Spasybo-Fatieievoi. Kharkiv: FO-P Kolisnyk A. A. S. 186-188. (in Ukrainian).
8. Kukhariev O. Ye. (2020). Spadkove pravo Ukrainy: pidruchnyk. Kyiv: Alerta, 2020. 362 s. (in Ukrainian).
9. Prozastavu. Zakon Ukrainy [On Pledges, Law of Ukraine] № 2654 – XII (1992). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text> (data zvernennia 13.02.2023). (in Ukrainian).
10. Rishennia Kirovs'koho rajonnoho sudu m. Kirovohrada [Decision of the Local Court of Kirovohrad] (2011) u spravi № 2-2454/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17859778> (datazvernennia 13.02.2023). (in Ukrainian).
11. Rishennia Shevchenkivs'koho rajonnoho sudu m. Zaporizhzhia [Decision of the Local Court of Zaporizhzhia] (2007) u spravi № 2-247/07 r.

URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/946675> (datazvernennia 13.02.2023). (in Ukrainian).

12. Barannyk N. M., Synel'nyk A. P. Nasledstvo. Naslednyky. Nasledovanye: Uchebno-praktycheskoe posobie. Xarkov: Espada, 2004. 192 s. (in Ukrainian).

13. Hrazhdanskyj kodeks Azerbajdzhanskoj Respublyky. Utverzhden Zakonom Azerbajdzhanskoj Respublyky ot 28 dekabria 1999 h. № 779-IQ. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420111 (data zvernennia 08.01. 2023). (in russian).

14. Fursa S. Ya. Spadkuvannia za zapovitom. Naukovo-praktychnyj komentar Tsyvil'noho kodeksu Ukrainy: u 2 t. 4-e vyd., pererob. i dop. / vidpovid. red. O. V. Dzery. Kyiv: YurinkomInter, 2010. T. II. Hlava 85. S. 961-997. (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 15.02.23

I. Riabokon, PhD (Law), Associate Prof.

ORCID ID: 0000-0003-1003-4039

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEGACY: HISTORY OF DEVELOPMENT AND CURRENT REGULATION

The creation of the legal category of legacy in modern legislation owes an order known as "legatum" or as one giving a rise to singular succession (succession singularis), i.e. succession in individual rights (which fundamentally distinguishes it from classical universal succession, significant for inheritance) to Roman private law. It was in the depths of Roman law that the detailed legal regulation of legates was developed, which had the prospect of being borrowed into the modern civil legislation of Ukraine. Testamentary legacy today is understood as an order of the testator that is contained in the text of the will, according to which the testator obliges the heir appointed by this will to perform a certain action in favor of the third person specified in the will (the disclaimer), at the expense of his inheritance share. Beneficiaries can be persons who are included, as well as those who are not included among the heirs by law. Potentially, any participant in a civil legal relationship can be appointed as a defendant (Article 2 of the Civil Code of Ukraine), taking into account the specifics of the legal personality of specific participants in a civil relationship. Testamentary legacy belongs to the number of derivative methods of acquiring rights and gives rise to singular legal succession. By its very nature, a testamentary legacy is a unilateral act and the basis for the emergence of binding relations between the heir, burdened by the testamentary legacy, and a third person, the recipient of the testamentary legacy. The analysis of the legislation shows that in Ukraine only mandatory refusals aimed at imposing a certain duty (obligation) on the heir are recognised; at the same time, there are no grounds for the allocation of property testamentary refusals in Ukraine.

Keywords: *legatum, legatee, testament, testator, heir.*